

Тетяна СЕМАШКО,
канд. філол. наук, доцент

СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА ЛЕКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ НА ПОЗНАЧЕННЯ КОЛЬОРУ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

З кожним періодом розвитку мови пов'язані певні зміни семантики слова, тому таким важливим є вивчення семантичної структури слова та лексико-семантичних процесів, оскільки лексико-семантичний рівень мови є найбільш чутливим до усіх зрушень у соціумі та мовній свідомості її носіїв. Дослідження семантики слова – актуальна проблема сучасної лінгвістики, якій присвячено багато фундаментальних досліджень як українських, так і зарубіжних мовознавців (О.О. Потєбня, Л.О. Булаховський, Л.А. Лисиченко, О.О. Тараненко, М.П. Кочерган, В.І. Кодухов, В.О. Звєгінцев, А.А.Уфимцева, Ю.Д. Апресян, В.Г. Гак, В.Н. Телія, О.О. Селіванова та ін.). В основі досліджень лежить розуміння мови як моделі культури: мова розглядається не тільки і не стільки як об'єктивно існуюча система, але й як світ людини (соціуму) з характерною для неї системою цінностей.

Пропонована розвідка – спроба дослідити особливості семантичної структури прикметникового слова як носія безпосередньої ознаки, визначити шляхи розвитку значень слів-кологоративів, прослідкувати за результатом семантичного розвитку слів на позначення кольору.

У сучасній українській мові колірні характеристика предметів та явищ дійсності здійснюється через розгалужену, якісно і кількісно розвинену лексико-семантичну групу – систему кольоропозначень. Кольоропозначення як окрема група словника мови – відкрита система, яка характеризується історичною стійкістю, відзначається різноманітністю словотвірної структури лексем, має містку семантичну структуру, зумовлену, з одного боку, багатством хроматичної гами об'єктивної дійсності, з іншого – соціокультурною сутністю кольору, що втілюється в його експресивній, асоціативній та символічній значущості.

У формально-граматичному плані ядро всієї категорії назв кольорів становлять якісні прикметники, які в своїй семантиці відбивають

зорові відчуття, виражаючи безпосередні, прямі ознаки, що в різних предметах можуть мати неоднакову міру вияву.

Проте назви кольорів не обмежуються лише прикметниками. Загалом колірні ознаки предметів і явищ об'єктивної дійсності в їх різноманітних проявах здатні оформлювати в мові різні граматичні категорії: іменники – *білизна, синь, зелень*; прислівники – *синьо, зелено, добіла*; дієслова – *сіріти, зеленіти*; форми дієслів: дієприкметники – *побілілий, пожовклий*; дієприслівники – *побілівши, зеленіючи*; слова категорії стану – *побілено, позолочено*. Та, на відміну від прикметників, у всіх інших частинах мови “визначення колірної ознаки нашаровується на визначення предмета, дії, процесу або стану, ознаки стану або дії і не є безпосередньо їх функцією” [5; 129]. Наприклад: за змістом іменника *синька* стоїть денотат, в основу називання предмета покладено ознаку за кольором. Іменники закріплюють ознаку кольору узагальнено, коли розвинене абстрактне мислення. У дієсловах ознака кольору виступає як процес її становлення, розгортання у конкретних часових параметрах. Наприклад: *льон синіє, синіє небо, синіє ніс*; у прислівнику – це ознака іншої ознаки – процесуальної чи статичної, наприклад: *льон цвіте синьо-синьо*.

Отже, власне кольороназвами є слова, які належать до класу прикметникових слів.

Серед численної групи якісних прикметників виділяється кількісно і якісно розвинена категорія прикметникових кольороназв, ядро якої становлять “нейтральні” прикметники, позбавлені додаткових вказівок на інтенсивність кольору: *червоний, жовтий, зелений, білий* та ін. Вони називають колір безвідносно до міри його вияву. Навколо цього ядра розташовані прикметники, похідні від нейтральних. Це спеціалізовані, доповнювані вказівками на різну міру інтенсивності вияву кольору, назви типу *синюватий, білястий, зеленуватий*.

Семантичний зміст слова не є незалежним, він обумовлений тими відношеннями, які складаються у сфері протиставлень його іншим словом того ж поля. “Тільки на фоні лексико-семантичної системи мови, тільки у зв'язку з нею визначаються межі слова як складної і разом із тим цілісної мовної одиниці, яка об'єднує у собі ряд форм, значень і живань” [1; 5-6]. Назви кольорів – прикметники – виявляють своє значення тільки у сполученні з певними семантичними групами іменників.

Основне лексичне значення у лексем-кологоративів визначається шляхом зіставлення з семами тих слів, з якими лексико-семантичний варіант утворює парадигматичні ряди. Ці семи в основному реалізу-

ються в словосполученнях, побудованих за моделлю “прикметник + іменник”, у словосполученнях із семантичною структурою: ознака – предмет. Від вибору субстантивного компонента залежить семантика колоратива, який може означати не лише конкретну ознаку, але й переносну, конотативну.

Про особливу семантичну продуктивність прикметників на позначення кольору свідчить їх спроможність сполучуватися з іменниками найрізноманітніших розрядів і груп. Семантичні можливості колоративів надзвичайно великі. І ті зсуви у їх значенні, котрі роблять можливою участь прикметників у творенні словосполучень, зумовлені їхньою семантикою, прямими та переносними значеннями.

Історія розвитку лексико-семантичної групи кольоропозначень дає об'ємний матеріал для дослідження її сучасного стану. В цілому усі назви кольорів в українській мові виявляють співвіднесеність основного значення зі спектром кольорів. Як зазначає А.А.Кайбіяйнен, у свідомості носіїв мови за кожним кольором закріплений певний комплекс зорових відповідників. Створюється певний “еталон” уявлення, що відповідає тому або іншому кольоропозначенню. Цей кольоровий образ формується на основі асоціацій із стійкими ознаками предметів, відомих носіям мови [4; 16]. Тлумачення основного значення прикметника у словнику подається на основі зіставлення за кольором тих або інших предметів. Наприклад: *чорний* – кольору сажі; *червоний* – кольору крові; *білий* – кольору крейди, молока, снігу; *жовтий* – кольору золота, яєчного жовтка, соняшникового суцвіття тощо.

Роль прикметникових назв кольорів у мові полягає в репрезентації ознаки предметів дійсності за кольором. Схожі і напрямки розвитку семантики кольоропозначень: збагачення змістової структури переносними значеннями, розширення їхніх значень у спосіб нашарування емоційно-експресивних відтінків та конотацій. Семантичні зсуви, в свою чергу, визначають зміни у функціонуванні прикметників на позначення кольору.

Для з'ясування актуального смислу кольороназв велике значення має контекстуальний аналіз. Актуалізація потенційних можливостей мовної одиниці відбувається лише в умовах контексту. Функція кольоропозначення і контексту, що його оточує, перебувають у тісній взаємодії. Залежно від настанови мовця актуалізуються різні компоненти змісту лексем на позначення кольору – як денотативні, так і конотативні.

Слово у мові є не тільки знаком якогось поняття чи уявлення, воно несе на собі вантаж як закріплених за ним, так і індивідуально утворе-

них у мові асоціацій [9; 63-64]. Переосмислення прикметникового компонента на позначення кольору здійснюється на основі аналогічних асоціацій. Оскільки колір не існує окремо від його носія, асоціації зумовлюють формування в слові нових значень і є мотивом для переосмислення попереднього значення слова, входження у внутрішню форму сполучення слів нових значень як конотативних ознак [7; 23].

Основними шляхами, що призводять до насичення кольоропозначень новим змістом, на думку О.А. Шеховцової, є: 1) генерування його за принципом символічного ланцюжка, в основі якого лежить порівняння за аналогією; 2) набуття змісту ззовні, джерелом чого виступає екстралінгвальна дійсність; 3) індивідуально-авторські вживання кольоропозначень [8; 26]. Результатом кожного з процесів є утворення універсального, специфічного та індивідуально-авторського характеру.

Прикметникові кольоропозначення в українській мові утворюють особливу лексико-семантичну групу, в яких, крім загальних граматичних сем, є як мінімум ще одна загальна сема – категоріально-лексична (архісема). Ядром значення, у якому закріплюється головний поняттєвий зміст, тобто архісемою, для таких прикметників є власне значення кольору, що має забарвлення одного із основних кольорів спектра або такого, що зближується з ними. Це основне значення можна розкласти на менші елементи змісту (семми, диференційні ознаки, елементарні ознаки). У комплексі всі ці елементи значення утворюють уявлення про прикметник-колоратив. У кольороназвах архісема кольору зберігається, а конотації часто зумовлені образними асоціаціями, що їх викликає саме колір, етнокультурною маркованістю тощо.

У процесі використання прикметників на позначення кольору для характеристики різних реалій на перший план висувається той або інший аспект значення. Наприклад, диференційними ознаками прикметника *білий*, що відрізняють його від інших представників цієї групи, є значення: 1) дуже світлий; 2) ясний; 3) чистий (застаріле значення); 4) контрреволюційний; 5) зі світлою шкірою (за расовою ознакою). Не всі сегменти значення, які утворюють семантичний образ прикметника, охоплює поняття “білий колір” як елементи позамовної діяльності. Вони можуть бути привнесені в семантику лексеми на різних етапах розвитку мови як експресивні, оцінювальні та увійти в змістову структуру як усталені елементи.

Розвиток різних значень колоратива полягає: в спрямуванні від конкретного до абстрактного – від вираження об'єктивної ознаки предмета за кольором до оцінних характеристик шляхом метафори-

зації, метонімічного перенесення цієї ознаки на інший предмет. Найбільшою мірою це стосується прикметників *чорний, білий, червоний, зелений, голубий*, які активно використовуються для створення метафоричних єдностей. Семантика сполучень *чорні думки, чорний день, чорна дата* визначається на основі компонента *чорний* зі значенням 'важкий', 'похмурий', 'безнадійний'; ознака зеленого кольору недозрілих плодів може бути перенесена на характеристику недосвідченої людини юного віку (*зелена молодь, зелений хлопчисько*); ознака червоного кольору приписується найбільш цінним речам і товарам (*червона риба, червоне дерево, червона ікра*) тощо. Механізм таких семантичних трансформацій прикметників на позначення кольору полягає в певному семантичному суміщенні прямого кольорового значення зі значенням, пов'язаним із оцінним уявленням про цей колір. Основою такого об'єднання є наявність загальної ознаки, що є основою для порівняння.

Між прямими і переносними значеннями прикметника-кологоратива існує певний взаємозв'язок. Експресивні, оцінні семи прикметників на позначення кольору нашаровуються на основне значення, що сприяє усталенню звороту як вторинної назви. Переносне значення спирається на пряме значення кольору, в ньому наявний певний зоровий образ, але на перше місце висувається оцінна характеристика предмета. Для різних переносних значень характерний різний ступінь абстрактності. Одна група значень склалася в результаті послідовного розвитку "кольорової" лінії, іншу утворюють значення, які використовуються для характеристики та оцінки осіб і предметів, явищ, станів у суспільному та соціальному житті людини.

Семантична "поведінка" прикметників на позначення кольору під час створення образних назв підтверджує думку В.В. Виноградова про те, що у мовній системі змістова сутність слова не вичерпується наявними у ньому значеннями, оскільки у слові існують "вказівки на суміжні ряди слів і значень, слово насичено відображеннями інших ланок системи, виражає відношення до інших слів, що співвідносяться або пов'язані з його значенням" [2; 7].

Причини багатозначності, багатоаспектності лексико-семантичних груп прикметників-кологоративів пов'язані насамперед із процесом сприйняття кольору, його суб'єктивністю, оскільки на процес відображення в мові кольорового сприйняття світу впливають, окрім лінгвістичних, екстралінгвальні чинники: культурні традиції, спосіб життя, звичаї, особливості національної психології і свідомості узусу. Про це свідчить, наприклад, те, що назви тих самих кольорів у різних мовах помітно відрізняються між собою. Відмінності у назвах кольорів спостерігаємо на прикладі позначення фрагментів спектра, у

морфологічній структурі, лексичному значенні, внутрішній формі, в походженні.

Для всіх членів групи прикметників, що позначають кольори, спільною є функція позначення "кольорового тіла" як предмета позамовної дійсності, яке вони ділять на сегменти, даючи кожному із них назву. Всі прикметники на позначення кольору співвідносяться з різними ділянками спектра або є похідними назвами, що утворилися від слів інших лексико-семантичних груп (наприклад, кольоропозначення *оливковий, малахітовий, гірчичний, смарагдовий, фіалковий, малиновий* та інші). Усі члени такої групи об'єднуються за ознакою позначення відтінків чуттєвого сприйняття "кольорового тіла".

У будові лексико-семантичної групи кольоропозначень можна виділити центр (ядро), що містить найяскравіші, найчастотніші обов'язкові семи, та необмежену периферію. Таке членування дозволяє системно охарактеризувати семантичну будову і синтагматичні можливості назв ахроматичних (*чорний, білий, сірий*) і назв хроматичних кольорів (*червоний, жовтий, оранжевий, зелений, синій, голубий, фіолетовий, коричневий*), а також прикметників неосновних кольорів, які займають периферію розглядуваної групи поля кольоропозначень.

Зв'язки і відношення між одиницями всередині поля кольору (між доміантними і периферійними лексемами) можна виявити шляхом протиставлення семем для виділення диференційних ознак на основі словникових дефініцій. Початковою величиною при визначенні семантичних диференційних ознак є лексико-семантичний варіант слова із значенням кольору. Словникові матеріали засвідчують існування ряду релевантних ознак для розмежування ядерних і периферійних лексем лексико-семантичного поля кольору.

Центр лексико-семантичної групи утворюють прикметники, що називають кольори спектра, які мають непохідну основу, не викликають певних асоціативних зв'язків із іншими поняттями та предметами об'єктивного світу. Розташовані в ядрі лексико-семантичного поля кольору, вони характеризуються відсутністю внутрішньої форми, семантичною непрозорістю та надзвичайно великим обсягом значення, що дозволяє невеликій групі слів охопити весь візуальний колірний спектр. З-поміж інших характеристик кольоропозначень цього рівня, можна назвати великий дериваційний потенціал, рухомість семантичної структури, максимально широке асоціативне поле, вільну сполучуваність, стилістичну нейтральність [3; 171], самостійність лексичного значення, тобто відсутність у тлумаченні визначення через інші кольороназви, доміантність у синонімічному ряду без будь-яких додаткових сем, велику активність використання [6; 28].

Більшість прикметників на позначення кольору, що належать до “ядра” семантичного поля кольоропозначень, розвинули низку переносних значень. Лексемам цієї групи притаманні значення, засновані на певних асоціаціях, які не фіксуються у словниках, але достатньо відчутно усвідомлюються носіями мови і відображаються в експресивних індивідуально-авторських та фразеологічних порівняльних зворотах із значенням кольору, фразеологізмах.

Периферійні (варіантні) кольоропозначення, на відміну від основних, характеризуються меншим обсягом значення, вужчим асоціативним полем, незначним дериваційним потенціалом, досить часто – семантичною умотивованістю, похідністю основи, відсутністю переносних значень, чутливістю до контексту. До інших ознак належать несаможиттєвість лексичного значення, тобто визначення одиниці через відповідні ядерні лексеми. Периферійна лексична одиниця є складовою синонімічного ряду, що групується навколо доміанти і має в семантичному наборі додаткові, конкретизуючі семи, менш активна у вживанні [Чумак-Жунь; 29]. Щодо словотвірних характеристик, то периферійні лексеми далеко менш продуктивні щодо творення сполучень слів.

Семантична структура вмотивованих лексем містить компонент асоціації із кольором предмета, який слугує прототипом для кольороназви. Специфіка таких кольороназв полягає у тому, що їх утворено за колірною подібністю. Вони мають предметну співвіднесеність і демонструють закономірності людського образного мислення. Характерно, що будь-який предмет із яскравою еталонною поверхнею може слугувати моделлю на позначення кольору.

Отже, в результаті дослідження особливостей семантики кольоропозначень української мови можна зробити такі висновки. Семантика кольоропозначень – це історія життя чуттєвого образу кольору, всі зміни якого відображаються у мовленні й фіксуються у мові. Пройшовши тривалий шлях розвитку від позначення ознак, що належать конкретним предметам, до закріплення в поняттєвих характеристиках оцінних переносних значень, прикметники-кологативи відображають асоціативні зв'язки, що поєднують колір із іншими ознаками об'єктів матеріального світу. Окремі назви кольорів розвинули цілий ланцюг конотацій, інші – моносемантичні, обмежуються лише позначенням кольору, що зводиться до номінативної функції. Результатом семантичного розвитку кологативів стало співіснування в мові їхніх прямих, переносних та символічних значень на різних етапах розвитку мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Виноградов В.В.* Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. – “А.А. Шахматов”. – М., 1947. – 418 с.
2. *Виноградов В.В.* Русский язык (Грамматическое учение о слове). – М., 1972. – 614 с.
3. *Деева И.М.* Валентные свойства английских прилагательных – “периферийных” цветообозначений // Теоретические вопросы английской филологии (Лексикология). – Горький, 1974. – С. 164 – 180.
4. *Кайбияйнен А.А.* Устойчивые атрибутивно-субстантивные сочетания с прилагательными цвета в современном русском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Казань, 1996. – 18 с.
5. *Кириченко А.П.* Структурно-семантичні типи назв кольорів в східнослов'янських мовах // Питання українського мовознавства. – Кн. IV. – Львів, 1960. – С. 127 – 136.
6. *Чумак-Жунь И.И.* Лексико-семантическое поле цвета в языке поэзии И.А. Бунина: состав, структура, функционирование. Дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.02. – К., 1996. – 212 с.
7. *Шестак Л.А.* Семантический анализ фразеологии с цветовыми прилагательными (на материале русского и польского языков): Дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.15. – Львов, 1982. – 208 с.
8. *Шеховцова О.А.* Формування символічної семантики кольоропозначень: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.15. – Донецьк, 2003. – 212 с.
9. *Шмелев Д.Н.* Проблемы семантического анализа лексики. – М., 1973. – 279 с.

АНОТАЦІЯ

Семашко Т. Семантична структура лексичних одиниць на позначення кольору в українській мові

У пропонованій розвідці досліджено особливості семантики кольоропозначень української мови. В результаті аналізу встановлено, що лексеми на позначення кольору мають містку семантичну структуру, яка може виражатися різними мовними засобами, що призводить до насичення кольоропозначень новим змістом.

SUMMARY

Semashko T. Semantic structure of lexical units denoting colour in the Ukrainian language

The article deals with the semantic peculiarities to denote colour in the Ukrainian language. As the result of the analysis it is proved that lexical units denoting colour have firm semantic structure. It can be expressed by different language means that enrich them with new contextual meaning.